

Etnikai hangsúly vagy közösségismeret?

A szociális mozgáskorlátozottság és az anyagi létbizonytalanság rendkívül megnehezítik a hozzáférést a társadalmi javakhoz, akadályozzák a cigányságon oly gyakran számonkért társadalmi és kulturális integrációt. (1) A hangsúlyt emiatt nem a szűk értelemben vett oktatásra, hanem az iskolai kereteken belül vagy ahhoz kapcsolódóan megvalósítható közösségi tevékenységekre, a kulturális és társadalmi életbe történő aktív bekapcsolódásra kellene helyezni. A tevékenységek megfelelő megválasztásához az érintett csoportok közötti folyamatos érdekegyeztetésre van szükség, melynek alapja egy szakmailag releváns szervezeti és módszertani háttér megteremtése.

A szociális és etnikai szempont keveredése gyakorta előforduló jelenség a cigányság helyzetét és életmódbeli jellemzőit elemző írások tekintetében. Nem kivétel ez alól a pedagógia és pszichológia tudománya sem. Kétségtelen azonban, hogy sok esetben nehéz a háttérben húzódó jelenségek pontos meghatározása, kategorizálása, így mindkét szempontrendszerrel foglalkozni kell. Statisztikai adatok igazolják, hogy a Magyarországon élő (besorolás vagy önbesorolás alapján) cigány etnikumba tartozó lakosság szociális körülményei összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebbek, mint bármely más kisebbségi vagy a többségi csoporté. Mindamelllett a társadalmi hovatartozáson alapuló viszonyrendszerekben gyökerező hasonló problémák más csoportok esetében is nagy számban előfordulnak, ezért igyekszem a specifikumokra szorítkozni, illetve csupán olyan mértékben érinteni a területet, amennyiben az pedagógiai szempontból relevánsnak tekinthető.

Az egyes társadalmi osztályok között mind a mai napig nehéz, sőt egyre nehezebb az átjárás, a határok sokszor még csak nem is átláthatók. Ezért nincs mód alternatív életmódok, társadalmi lehetőségek megismerésére, kipróbálására, eltérő típusú életvitel, norma- és értékrend kialakítására. Az ebből következő tanult tehetetlenség (2) nem csupán a cigányság nagy részét, de általában a társadalmi-gazdasági értelemben kedvezőtlen helyzetű rétegeket is sújtja. A társadalmi élet számos szférájában csakúgy, mint a pedagógiában megfigyelhető az a szabályszerűség, mely szerint „az olyan egyének, akik állandóan kudarcokat élnek át egy területen (például barátságban, elhelyezkedésben, partnerkapcsolatban), végül passzívává, sőt klinikai értelemben depresszióssá válhatnak”. (3) A lehetséges reakciók egyik formája az agresszió, amelyet számos esetben a korlátozott lehetőségek okozta frusztráció válthat ki gyermekeknél és felnőtteknél egyaránt.

Közösségi ingerek-válaszok

A kulturális antropológia megközelítésmódja a szocio-kulturális helyzetelemzések és akció-tervek tekintetében értékes segítséget nyújthat a diákok és az elsődleges szocializációs bázis mélyebb megismeréséhez, megértéséhez. Ennek ellenére nem gondolom, hogy minden esetben a cigányság etnikai jellemzőit szem előtt tartva, nagyfokú óvatoss-

sággal, kvázi „nem beavatkozó beavatkozással” kellene bármiféle társadalmi akcióhoz hozzáfekedni. Ezt a nézetemet elsősorban kiscsoportos beszélgetések és dráma-foglalkozások során szerzett tapasztalataimra alapozom, melyeket iskolapszichológusként szereztem általános- és középiskolás cigány és nem cigány diákokból álló csoportoknál.

Mint hogy a mai magyar társadalom tagjainak elsődleges célja (etnikai hovatartozástól függetlenül) az anyagi és/vagy szociális értelemben vett boldogulás, sikeresség: ennek elősegítését, illetve alternatív elérési módok megajánlását kell az oktatás fő feladatának tekintenünk. Az eredmény a továbbiakban persze egyéni választáson múlik – a képességek, az adott körülmények és egyes kulturális meghatározók függvényében; etnikai alapú eltérések azonban sokkal inkább az esélyteremtés módjában, a társadalom el- és befogadóképességében érhetők tetten.

A cigányság helyzetét belülről tekintve nem hagyható figyelmen kívül, hogy az anyagi okokban gyökerező frusztráció fokozott társadalmi kitaszítottság-érzéssel párosul, amelynek oldása kétszeres pszichikai teherként jelent, s megnehezíti mind a saját csoport kiutkeresését, mind a kívülről érkező segítségnyújtást, illetve ez utóbbi jóhiszemű elfogadását. Számos társadalomkutató és pedagógus hívta fel a figyelmet arra a hiperérzékenységre, amely sok esetben a cigány emberek reakcióját jellemzi (akár gyermekkorban is) – a nem cigány társadalom számára sokszor érthetetlen módon. Valóban, akár néhány negatív tapasztalat, alaptalan elutasítás, vádaskodás megélése elindíthatja azt az önmagát gerjesztő folyamatot, amelynek következtében a személy önmagára vetíti (interiorizálja), érvényesnek fogadja el a negatív viszonyulásokat, s fokozatosan elkezd önmagához is ennek megfelelően viszonyulni. Az egyre negatívabb önértékelés csoportszinten szoros összefüggésbe hozható az akkulturációs stressz (4) fogalmával, melynek lényege az eltérő szociális rend és kulturális normák negatív hatása egy közösségre vagy az egyénekre (például depresszió, identitás-konfúzió, bizonytalanság). Mint hogy a pszichoszomatikus szimptómák megjelenése a helyzet egyéni értelmezésétől és rendelkezésre álló megküzdési stratégiáktól (coping mechanisms) függ, gyermekek esetében a pedagógia elsődleges feladata a prevenció, illetve a megküzdés segítése kell legyen. A szakirodalomban *King* és *Bond* (5) a három leggyakrabban alkalmazott megküzdési stratégiaként a következőket említik:

- egyéni mobilitás (asszimiláció, vagyis identifikáció és bevonódás a többséghez);
- társadalmi versengés (a domináns kultúra elutasítása, a másság felértékelése és őrzése);
- szociális kreativitás (adaptáció belső/külső csoport megkülönböztetésével).

A szerzők e harmadikat emelik ki leghatékonyabbként, amelynek segítségével az egyén könnyebben adaptálódik, kevesebb stresszt él át. Szem előtt kell tartani azonban az egyéni értékelés szerepét is, hiszen az attitűd és a kognitív perspektíva általában fontosabb szerepet játszik, mint maga az akkulturatív változás. A pedagógiai munka során tehát a többségitől eltérő hovatartozású diákokat (etnikai jellemzőktől függetlenül) segíteni kell egyfajta pozitív, ugyanakkor reális perspektíva felvázolásában, s az ahhoz vezető út elérésében.

Pedagógiai hangsúly-áthelyezés

A szociális szempontból (is) hátrányos helyzetű cigányság széleskörű problémái egyre pontosabban ismertek az egész társadalom számára. A diskurzus az „Ilyenek ezek mind” típusú attitűd felől fokozatosan a „Mit tudunk kezdeni mindezzel?” megközelítés irányába halad – főként azok körében, akik társadalmi, illetve pedagógiai szempontból közvetlenül érintettek a kérdésben vagy „testközeli” tapasztalatokkal rendelkeznek. A problémakezelés tekintetében itt éppúgy, mint a társadalmi problémák legtöbb területén, nem beszélhetünk egyetlen kizárólagosan üdvözítő vagy hatékony módról. El kell tudnunk szakadni az általános igazságok és megoldások keresésétől, hiszen nem egy meg-

határozott szabályszerűség alapján működő jelenséghalmazról, sokkal inkább egy erőteljesen, csoportszerűségében is heterogén csoportról vagy inkább individuumokról van szó. Itt az ideje, hogy a pedagógiai elméletek is elszakadjanak az uniformizálásra való törekvéstől, ahogyan a folyamat a módszerek tekintetében közel egy évtizede megindult ezen az úton. Ennek alapján a továbbiakban nem a cigányság problémavilágával, a cigány gyerekek szocializációjával vagy oktatásával kívánok foglalkozni, hiszen véleményem szerint mindezek pusztán egyedi megfigyelések általánosításán alapuló ideák – gyakorlati használhatóság nélkül. Ehelyett olyan pedagógiai szempontokat és módszerjavaslatokat igyekszem körvonalazni, amelyek az aktuális helyi társadalmi karakterisztikumokat, igényeket és lehetőségeket, anyagi és humán erőforrás figyelembevételét tartják szem előtt a pedagógiai és egyéb kapcsolódó tevékenységek során.

A „cigány gyermekek oktatása”, illetve „cigány pedagógiai programok” létjogosultsága főként azért megkérdőjelezhető, mivel a cigányság ugyanolyan mértékben heterogén, mint bármely más, nem-cigány népcsoport. A különbözőség, az egyéni jelleg nem csupán a származási hely, anyanyelv és hagyományok vonatkozásában érhető tetten, hanem a családi, lakóhelyi érték- és normarendszer által meghatározott szubkultúrában, illetve a kapcsolódó életmódban és szükségletekben egyaránt. Az ország több régiójának (Bács-Kiskun, Somogy, Borsod, Szolnok, Pest) általános és középiskoláiban szerzett tapasztalataim szerint sok esetben nincs realitása az etnikai alapú különbségtételnek az oktatási módszerek hatékonysága tekintetében. A hangsúly inkább arra helyeződik, hogy melyik osztályban ki ül, vagyis mely szubkultúrából hová (és hová nem) jutnak el a diákok, milyen színvonalú és módszerű oktatásban részesülnek. Azok az iskolák, amelyek az elmúlt néhány év során ismertté váltak a cigány gyermekek oktatása-nevelése terén nyújtott sikeres gyakorlatukkal, döntő többségben vegyes csoportokkal foglalkoznak, vagyis egyformán hatékonyak a nem-cigány diákság számára is. Valójában arról van szó, hogy amennyiben a pedagógiai munka során figyelmet fordítanak a helyi kulturális, szociális, életmód- és értékrendbeli jellegzetességekre, ez megfelelő alapként szolgál a hatékony együttműködéshez és motivációs bázist jelent a diákság számára.

Természetesen korántsincs szükség minden esetben az oktató-nevelő munkának erre az erősen szubkultúra-orientált jellegére. Bizonyos (jellemzően magasabban kvalifikált) társadalmi csoportok az iskolát még mindig sokkal inkább tudás-menedzser szerepkörrel ruházzák fel, és csak ezt a típusú tevékenységet igénylik a pedagógusok részéről. Ez esetben teljesítménycentrikus vezetésre és pedagógus-gárdára van szükség – hiszen az oktatás feladata minden esetben elsősorban a helyi igények kiszolgálása. Ugyanakkor ez esetben is elengedhetetlen a szükségletek feltérképezése, az érdekegyeztetés; vagyis a szervezeti és szakmai kiindulópont megegyezik a korábban a személy-orientált pedagógiai megközelítéssel kapcsolatban említettel. Minden esetben szükség van tehát a diákok elsődleges szocializációs közegének beható ismeretére, s ez fogja meghatározni a továbbiakban az iskola által nyújtott szolgáltatás jellegét és hatékonyságát. A pedagógiai hangsúlyok csak és kizárólag a partnerségre épülő érdekegyeztetés révén kerülhetnek megfelelő helyre.

Itt az ideje, hogy a pedagógiai elméletek is elszakadjanak az uniformizálásra való törekvéstől, ahogyan a folyamat a módszerek tekintetében közel egy évtizede megindult ezen az úton. Ennek alapján a továbbiakban nem a cigányság problémavilágával, a cigány gyerekek szocializációjával vagy oktatásával kívánok foglalkozni, hiszen véleményem szerint mindezek pusztán egyedi megfigyelések általánosításán alapuló ideák – gyakorlati használhatóság nélkül.

Lehetséges alternatívák – a módszertan felé

Hogy egyik említett megközelítés sem tekinthető az egyedüli üdvözítő útnak, azt jól megvilágítja a kooperatív és versengő típusú tanítási módszerek hatékonyságának összehasonlító vizsgálata. Valójában egyik gyakorlat sem lehet kizárólagosan megfelelő, sokkal inkább azt kell tudnia a pedagógusnak, hogy mely esetben, milyen csoport, mely tárgy kapcsán melyik módszert érdemes alkalmazni. Ehhez persze mindkét gyakorlat részletes ismeretére szükség van. Pontosabban a pedagógusnak önismerete, szakmai-módszertani tapasztalatai alapján kell eldöntenie, milyen közegben tud leghatékonyabban működni, együttműködni, s e közeg kialakítására kell törekednie. Véleményem szerint ebben, s nem (vagy nem elsősorban) az etnikai-kulturális jelleg hangsúlyozásában áll az oktatás, így a cigány gyermekek oktatásának záloga.

Egy befogadó típusú, vagyis a diákok mély megismerésére és pszichikus fejlődésének folyamatos utánkövetésére alapozott pedagógiai megközelítésére nem csupán a társadalmi szempontból hátrányos helyzetű vagy speciális fejlesztést igénylő diákok esetében van (lenne) szükség. A „Kiket tanítunk?” kérdés felvetése és a minél pontosabb válaszadás igénye elsődleges szempont a pedagógusi munka során. A cigány származású diákok oktatása-nevelése kapcsán számos szerző (lásd *Choli Daróczi (6)* vagy *Forray és Hegedűs (7)* tanulmányait) felhívta a figyelmet az esetlegesen eltérő kulturális, norma- és értékrendbeli, valamint szocializációs sajátosságokra. Ugyanakkor tapasztalataim szerint az oktatás-nevelés akkor és csak akkor működhet hatékonyan a tanulmányi előmenetel s a magatartás-formálás tekintetében, ha a pedagógus számára egyaránt ismert a diák személyisége és ismertek azok a körülmények, amelyek személyiségét formálták és formálják az iskolán kívüli élete során. Természetesen nem várható el, hogy a tanár minden diákkal és szülővel pszichológiai anamnézist, illetve mélyinterjút készítsen, bizonyos háttérismeret azonban szükséges az igények (közös) megfogalmazásához, illetve adott esetben segítségnyújtáshoz, problémakezeléshez vagy a fejlesztés megfelelő módjának kiválasztásához. Nyilvánvalóan vannak azonban olyan módszertani „fogások”, amelyek elősegítik az együttműködés hatékonyságát és a tanulás eredményességét. A következőkben két lehetséges megközelítést vázolok fel, amely a cigány gyermekek oktatásával kapcsolatos társadalmi és pedagógiai kérdésekre kínál alternatív, gyakorlati válaszokat.

Az érdekegyeztetés szervezeti formája

Az oktatás révén várható pozitív változás, az esélyteremtés előmozdításának alapvető feltétele az előzetes érdekegyeztetésen alapuló konszenzus létrejötte, valamint a folyamatos párbeszéd az érintett felek: a család és az iskola között. Tapasztalatok alapján a hagyományos iskolai keretek, illetve a pedagógusok leterheltsége a szükséges idő- és energiáfordítás hiányában sajnos nem teszik lehetővé az ilyen típusú tevékenység hatékony végzését. Olyan külső segítségre, illetve segítők bevonására van szükség, akik jártassággal rendelkeznek a helyi társadalmi jellegzetességek (ezek mélyebb feltérképezésének módjai) tekintetében, valamint alkalmasak aktuális pedagógiai helyzetkép és szükségletek felmérésére, szakmai segítségnyújtásra. Olyan szakmailag kompetens közvetítő közeget kell tehát létrehozni (elsősorban nagy létszámú iskolák esetén, ahol a személyes kontaktusteremtés nehezebben megoldható), amelynek fő funkciói:

- bizalmi kapcsolat kiépítése;
- igények feltérképezése és egyeztetés;
- a szükségleteknek megfelelő szakmai segítségnyújtás, melyek megjelenési formája lehet: iskolai előkészítő foglalkozás, tantárgyi fejlesztő foglalkozás (tanórán belül/kívül), tantárgyhoz kapcsolódó tehetséggondozás, tantárgyhoz nem kötött tanulási képességfej-

lesztés (kommunikáció, logikai gondolkodás, mnemotechnika stb...), utánkövetés: pedagógiai és pszichológiai segítségnyújtás továbbtanuló fiatalok számára;

- pedagógus-továbbképzés: tartalmi és módszertani javaslatok, bemutatók, tapasztalatcserék;

- szakmai anyagok, információk rendelkezésre bocsátása.

Mindennek megteremtésére kitűnő példa az Angliában vándorló életmódot folytató családokkal foglalkozó szervezet (Avon Consortium Traveller Education Service – ACTES), amely közvetítő közegként a gyermekek hatékony oktatását kívánja elősegíteni a hagyományos iskolarendszeren belül. Ennek érdekében folyamatos kapcsolatot tart fenn és tanácsadást nyújt a pedagógusok és a családok számára. A szervezet tevékenysége természetesen magában foglalja a kulturális és életvezetési jellemzők figyelembe vételét, alapvető célja azonban a gyermekek oktatásban való részvételének folyamatos biztosítása, valamint a családok támogatása jogaik és érdekeik érvényesülése érdekében az oktatás során. A működés hatékonysága olyan mutatók alapján mérhető, mint:

- sikeres felvételi eredmények;

- folyamatos részvétel az oktatásban;

- a tanulási teljesítményekről, az előrehaladásról szóló beszámolók.

A rendelkezésre bocsátott pedagógiai anyagok segítik az iskolákat, tanárokat és magukat a diákokat a traveller-gyermekekről alkotott pozitív kép/énkép erősítésében, valamint abban, hogy a többi diák megértse és értékelni tudja a vándorló családok életformáját. Ehhez a szervezet a személyes kapcsolattartáson túl könyveket, képeket, zenei, képzőművészeti, videó- és fotóanyagokat, pedagógiai segédanyagokat bocsát az iskolák rendelkezésére. Az iskolaigazgatók helyi konzultatív csoportja a szervezet megalakulása óta heti rendszerességgel tájékoztatja a munkatársakat az aktuális feladatokkal, esetleges problémákkal kapcsolatban.

Az immáron több mint egy évtizede működő szolgáltató központ – a travellerek oktatására vonatkozó törvényi (házánkban a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Jogairól szóló Törvényhez hasonló) szabályozásoknak megfelelően – javaslattételi és közvetítői funkcióval rendelkezik a törvényhozás egyéb testületei irányában is. Ebben az értelemben a szervezet befolyást gyakorol nem csupán az oktatás-, hanem a szociál- és lakáspolitikai alakulására, hanem az alternatív életmódot folytató csoportok iránti attitűd és a velük való bánásmód tekintetében egyaránt.

A hazai alkalmazhatóság lehetőségei

Minthogy a cigány és/vagy szociálisan hátrányos helyzetű tanulók iskolai sikertelenségének legfőbb okai a kulturális, nyelvi és szociális különbözőségben rejlenek, olyan közvetítő közegre van szükség, amely elősegíti a többség és kisebbség érdekeinek egyeztetését, a hatékony együttműködés megteremtését pedagógiai és szociális értelemben. Mindehhez olyan szolgáltató központ (-hálózat) létrehozására van szükség, amely az angliai ACTES második évtizede hatékonyan alkalmazott gyakorlatához hasonlóan megfelelő szakmai ismeretekre és szervezeti felépítésre alapozva hatékony közvetítő és támogató szerepet tölt be. Így van ez annál inkább, mivel az 1998-ban elkészült munka, „A Kisebbségi ombudsman jelentése a kisebbségek oktatásának átfogó vizsgálatáról” (8) egyebek mellett a következő kezdeményezéssel fordult a művelődési és közoktatási miniszterhez:

„A közoktatásról szóló 1993. Évi LXXIX. Törvény 36. § (6) bekezdésének értelmében gondoskodjon a nemzeti, etnikai kisebbség óvodai nevelést, iskolai nevelést és oktatást, diákotthoni nevelést segítő pedagógiai-szakmai szolgáltatások országos megszervezéséről.”

Pszicho-pedagógiai szempontok

Pedagógiai vagy pszicho-pedagógiai szempontból egy korábbi tanulmányban már utaltam a drámapedagógia eredményességére egy részben cigány diákokból álló általános iskolai csoporttal való együttműködés kapcsán. (9) Közelebb lépve a pszichológiához, ez alkalommal inkább olyan nevelési szempontokra és módszerekre hívnám fel a figyelmet, amelyek segíthetnek a napjainkban egyre szélesebb körben megjelenő viselkedészavarok, tanulási nehézségek, deviancia, illetve hosszútávon az antiszociális magatartás enyhítésében. Mindezek hátterében leggyakrabban figyelemzavar és/vagy hiperaktivitás áll, amely cigány gyermekeknél talán inkább tekinthető a vérmérséklet, valamint a családi szocializáció által meghatározott „normális” magatartásformának; míg a nem cigány gyermekeknél elsősorban fiziológiai tényezők – az idegrendszeri működés megváltozásai állnak a háttérben. Ez esetben ugyan a korábban említett szocializációs eredetű fokozott motilitás nem azonosítható a klasszikus értelemben vett hiperaktivitással (melynek minden esetben vannak fiziológiai okai), megjelenési formája azonban szinte teljes mértékben megegyezhet az utóbbival. Minthogy a hiperaktivitás gyógyszeres kezelésének eredményessége a legtöbb esetben egyfajta viselkedésterápiával, meghatározott nevelési módszerekkel fokozható, ugyanígy a serkentőszert nem igénylő esetekben is hatékony lehet az egyértelmű és következetes viselkedés-reguláció. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ahogyan a hiperaktivitás nem „gyógyítható”, illetve szüntethető meg véglegesen, úgy a fokozott mozgásosság, illetve a kitartás hiánya sem tűnik el teljes mértékben a gyermek életéből. A belátás erősítése és a gyermek önszabályozásának kialakítása érdekében azonban lehet és érdemes bizonyos módszereket alkalmazni, amelyek elősegítik a hatékony együttélést, együttműködést és a teljesítmény fokozódását egyaránt. Az alapvetően a családban történő nevelés szempontjából releváns, de az iskolai munka során is sikeresen alkalmazható nevelési módszerek, technikák (Wender (10) alapján) a következők:

Az iskolák rendelkezésére bocsátott pedagógiai anyagok segítik az iskolákat, tanárokat és magukat a diákokat a traveller-gyermek pozitív énképének erősítésében, valamint abban, hogy a többi diák megértse és értékelni tudja a vándorló családok életformáját. Ehhez a szervezet a személyes kapcsolattartáson túl könyveket, képeket, zenei, képzőművészeti, videó és fotó-anyagokat, pedagógiai segédanyagokat bocsát az iskolák rendelkezésére.

– segítségnyújtás a gyermeknek, hogy megtanulja befolyásolni saját temperamentumát (például érzelmeit szóban kifejezheti, de tettekben nem);

– a gyermek érzelmeinek felismerése és elfogadása a külvilág részéről;

– határozott, következetes, egyértelmű, kiszámítható szabályok kialakítása (a gyermekkel közösen);

– a gyermek viselkedésére vonatkozó elvárások pontos megfogalmazása;

– lista és fontossági sorrend felállítása a gyermek által elvégzendő feladatokról;

– különbségtétel az apróbb és nagyobb vétségekért járó büntetések között;

– azonnali jutalmazás és büntetés – az okok pontos megfogalmazása a helyzetnek megfelelően;

– „dühkitörés” esetén vitatkozás helyett engedjük, hogy a gyermek kilépjen a helyzetből;

– a kérést, szabályt csak egyszer mondjuk el, figyelmen kívül hagyás esetén azonnal reagáljunk;

– nagyobb figyelmet kapjon a gyermek önkontrollja kialakításakor, mint akkor, ha nem tud uralkodni magán;

– a gyermek figyelmének felkeltése – esetleg testi kontaktussal;
 – a tervezett tevékenységekről, eseményekről jóelőre tájékoztassuk a gyermeket, hogy fel tudjon készülni a változásokra.

Ezen módszerek és szabályok alkalmazása minden gyermek, de főként az úgynevezett „nehezen kezelhető”, illetve „magatartászavaros” diákok esetén eredményre vezethet. Amennyiben a figyelem felkeltése aktív pedagógiai módszerekkel, valamint a viselkedés külső regulációja a fent említett szempontok alapján történik, nincs szükség eltérő pedagógiai megközelítés vagy metódus alkalmazására cigány és nem cigány diákok esetén.

Ennek alapján tehát nem feltétlenül szükséges a különböző etnikai/szociális háttérrel rendelkező diákokkal való munka során különböző elméleti és gyakorlati megközelítéseket alkalmazni, érdemes inkább olyan – például a fentiekben említett – jellemzőket alapul venni, amelyek hasonló fontossággal bírnak és megjelenési formájukban is meg-egyeznek eltérő csoportok esetében.

Jegyzet

(1) A minap egy EU-csatlakozás kapcsán megrendezett szakmai tanácskozáson hangzott el a kérdés: „Vajon mit tesznek a cigány családok az integráció, a társadalmi felemelkedés érdekében, valamint azért, hogy a romák kezében a hegedű végre ásóra cserélődjék?” A megszólított roma aktivista nem volt hajlandó a látszólag jószándékú, valójában előítéleteken alapuló, merőben provokatív kérdésekre válaszolni. Ez a fajta „hiperérzékenység” véleményem szerint teljes joggal érhető tetten a roma társadalom részéről. Nehéz társadalmi betagozódást, felemelkedést várni egy olyan csoporttól, amely nem rendelkezik közvetlenül pozitív tapasztalatokkal az övétől eltérő szocio-kulturális berendezkedésről és annak lehetséges következményeiről.

(2) SELIGMAN, M.: *Helplessness*. Freeman, San Francisco, 1975.

(3) FORGAS, J. P.: *A társas érintkezés pszichológiája*. 1985. 122. old.

(4) BERRY, J. W. (et al.): *Cross-Cultural Psychology*. Cambridge University Press, 1992.

(5) KING – BOND

(6) CHOLI DARÓCZI József: *Szocializációs sajátosságok és a beilleszkedés nehézségei*. In: FARKAS Endre (szerk): *Gyerekcigány*. Inter-Es, Bp, 1994.

(7) FORRAY R. K. – HEGEDŰS T. A.: *Cigány gyermekek szocializációja*. Aula, 1998.

(8) VÁRY-TAMÁS Lajos: *A kisebbségi ombudsman jelentése a kisebbségek oktatásának átfogó vizsgálatáról*. KALTENBACH Jenő, 1998.

(9) MÉSZÁROS A.: *Cigány gyerekek alternatív iskolai fejlesztése*. Iskolakultúra, 1998/12. sz. 104–108. old.

(10) WENDER, Paul H.: *A hiperaktív gyermek, serdülő felnőtt*. Medicina, Bp, 1993.